



## KARA HİTAY DEVLETİ'NDE KADIN HÜKÜMDARLAR

Coşkun ERDOĞAN\*

### ÖZ

Kitanlar tarihsel süreç içerisinde Çin kültür coğrafyasından Horasan'a kadar yayılan bir Asya menşeli toplum olarak Orta Çağ'ın Uyğurlar sonrası ve Moğollar öncesi Asya'daki değişim sürecine önemli katkı sağlayan topluluklardan biridir. Kitanların batıya yönelen kolunu teşkil eden Batı Liao/Kara Hitay Devleti ise Maverâünnehir ve Horasan'ın siyasi ve sosyal tarihinde belli bir dönem önemli rol oynamıştır. Kara Hitaylar, Selçuklu hâkimiyetine büyük bir darbe vurmanın ötesinde doğudan taşıdığı idari ve kültürel yapıyı Batı İslam dünyası içerisine taşımış ve bu bölgelerde kendi kimliği ile yaşamıştır. Bu topluluğun başlangıcından itibaren Çin'den tevarüs ettirilen kadın yönetici sistemi aynı şekilde Maverâünnehir siyasetinde de etkin bir şekilde görülmüştür. Burada kadınlar nâiblik müessesesinin yanı sıra tam yetkili devlet yöneticileri olarak görülmektedirler. Ayrıca müşahhas evlilik sistemleri ve buna bağlı olarak korunmaya çalışan monarşik merkezi yapı bir nevi devletin sigortası olarak kurgulanmıştır. Nitekim Uygur kökenli olan Hsiao ailesinden yapılan evlilikler ile hanedanın kadın kolu devletin güçlü bir denge unsuru olmuştur. Bu kadın yöneticiler Kara Hitay Devleti'nde etkin bir şekilde rol oynayarak başta Türk Hakanlığı Devleti'nin bakiyeleri üzerinde olmak üzere Selçuklu ve sonrasında Harezmsâhlar devletlerinde mühim kırılma noktalarına sebep olmuşlardır. Kara Hitay'ın kadın yöneticileri doğuda Cürçen baskısını karşı ve batıda da var olma mücadelesi içerisinde iken aynı zamanda devlet sisteminin Kitan geleneklerine bağlı bir şekilde yönetilmesi için çaba sarf etmişlerdir. Bu araştırmada Kitan geleneği olarak kadın yöneticilerin Kara Hitay Devleti içindeki siyasi süreçleri ve buna bağlı olarak kadınların konumu incelenmeye çalışılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Kitan, Kara Hitay, Kadın, Liao, Hsiao.

## WOMEN RULERS IN THE STATE OF QARA KHITAI

### ABSTRACT

The Khitans, as a society of Asian origin that spread from the cultural geography of China to Khorasan throughout the historical process, are an important contributor to the process of change in post-Uyghur and pre-Mongol Asia of the Middle Ages. The Western Liao/The State of Qara Khitai, which constituted the western branch of the Khitans, played an important role in the political and social history of Transoxiana and Khorasan for a certain period. The Qara Khitays not only dealt a major blow to the Seljuk sovereignty, but also carried the administrative and cultural structure from the east into the Western Islamic world and lived in these regions with their own identity. The female administrative system inherited from China since the beginning of this community has also been seen effectively in Transoxiana politics. Here, women are seen as fully authorized state administrators as well as regency institution. In addition, the monarchical centralised structure, which tried to protect the monarchical marriage systems and the related monarchical central structure, was constructed as a kind of insurance for the state. As a matter of fact, with the marriages made from the Hsiao family, which is of Uyghur origin, the female branch of the dynasty became a strong balancing element of the state. These female rulers played an active role in the State of Qara Khitai and caused important breaking points, especially on the remnants of the Turkish Khanate, as well as in the Seljuk and later Khawarazmian states. While the female rulers of Qara Khitai were struggling against the Jurchen oppression in the

### Araştırma Makalesi

**Makale Gönderim Tarihi: 31.12.2023; Yayına Kabul Tarihi: 23.03.2024**

\* Dr. Öğretim Üyesi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ERZURUM;  
ORCID: 0000-0003-4892-0538, E-posta: [cerdogan@atauni.edu.tr](mailto:cerdogan@atauni.edu.tr).

east and the struggle for survival in the west, they also endeavoured to ensure that the state system was administered in accordance with Khitan traditions. In this study, the political processes of women rulers in the State of Qara Khitai and the position of women in relation to this were tried to be analysed as a Khitan tradition.

**Keywords:** Khitan, Qara Khitai, Women, Liao, Hsiao.

## Giriş

Kitanlar<sup>1</sup> tarihsel süreç içerisinde üç farklı bölgede varlık gösterdiler. Bu noktada 6. Yüzyılda Mançurya'da, 907-1115 yılları arasında Çin'de Liao Hanedanlığı olarak ve 1218 yılına kadar Kara Hitay kimliği adı altında Orta Asya'da takip edilebilen Kitanlar, zikredilen bölgelerde sosyal ve kültürel değişimler de geçirdiler (Sinor, 1995, s. 262; Franke, 2017, s. 538). Bu doğrultuda Kitanlar bozkır göçebelerinin, orman avcılarının ve yerleşik tarım yapan toplulukların sosyo-ekonomik özelliklerini kapsayan bölgelerde yaşadılar (Hao, 2018, s. 394). Kitanlar, kabileler<sup>2</sup> halinde ilk olarak Kingan Dağları'nın doğu yamaçlarında ve Şira Nehri'nin (Müren) sulağı ovalarda yaşıyorlardı. Bu kabilelerin başlangıçta belli bir kültürel ortaklıktan değil de siyasi ve ekonomik çıkarlar doğrultusunda bir arada yaşayan topluluklar olduğu görülmektedir. Nitekim hayvancılık, kısmi bir tarım ve madencilik bölgenin olanakları doğrultusunda kabilelerin geçim kaynaklarını teşkil etmekteydi. Bu kabileler dokuzuncu yüzyıla kadar *Yao-lien* ailesinin içinden seçilen kabile reisleri tarafından yönetildi. Ancak 872'de bu ailenin kudretini kaybetmesi ile birlikte *Yeh-lü* (I-la) ailesinden Aboji (A-pao-chi)<sup>3</sup> başa geçti ve Kitan Devleti'nin kurucusu oldu (Taşağıl, 2001, s. 415). Aboji 907'de<sup>4</sup> Çince *T'ai-tsu* unvanını alarak kendini imparator ilan etti (Bretschneider, 1888, s. 208; Sinor, 1998, s. 233-236).<sup>5</sup>

Kitanlarda kadın yöneticilerin konumu ve etki alanları ilk dönemlerden itibaren takip edilmekle birlikte, bu geleneksel sistem Kara Hitaylara da taşınmıştır. Bu noktada ilk olarak

---

<sup>1</sup> Kitan adı Chi'-tan, Cathay, Cataya, Cathai, Catayo, Qita, Qata, Kıtay, Kitan gibi şekilleriyle kaynaklarda geçmektedir. İsmi değişik şekillerinin onun Çince, Tibetçe, Türkçe dil özellikleri üzerinden çevrilmesi ile oluştuğu görülmektedir. İsmi gelişim ve değişim geçirdiği yine kaynaklardan elde edilen bilgiler ile sabittir. İmparatorluğun kendine hükümdarlık unvanı olarak bu ismi tercih etmesi ve devletin ileride bu isimle anılma süreci hem devletin yayılım alanı ile Kuzey Çin'in ötesine geçmesi hem de bölgesel bazı adlandırma terimleri ile Çin siyasi yapısı içerisinde karşılaştığı anlam ile ilgilidir. Ayrıca bu isim Wittfogel ve Feng Chia-shêng (1946, s. 1-2) 'in vurguladığı gibi zamanla tarihe mal olmuş ve bütün Çin'i kapsayacak bir hale dönüşmüştür (Sinor, 1995, s. 263-264; Kane, 2013, s. 27-50).

<sup>2</sup> Liao Shi'ye göre Kitanlar sekiz kabileden oluşmaktaydı. Bu kabileler, efsanevi kayıtlara göre Lao-ha Nehri boyunca beyaz bir ata binen adam ile Şira Müren boyunca gri bir öküz tarafından çekilen arabaya binen kızın bu iki nehrin bulunduğu Myeh Dağ'ında birleşmelerinden ve onlardan doğan sekiz oğlunun torunlarından neşet etmişti (Sinor, 1998, s. 233).

<sup>3</sup> Aboji hakkında Liao Shi'nin vermiş olduğu bilgiler oldukça ilginçtir. Efsanevi meşruiyet kazandırma geleneği doğrultusunda devletin kurucusunun doğumu olağanüstü olaylara bağlanmaktadır. Buna göre Aboji'nin doğumundaki müjdeleyici unsurlar onun krallığın kurucusu olacağını işaret etmekteydi. Nitekim o bir güneş ışığı huzmesinden doğdu. Doğduğunda üç yaşındaki bir çocuğun bedenine sahipti. Doğar doğmaz sürünmeye başladı, üç aylıkken yürüdü ve bir yaşına gelmeden konuştu. Oğuz Kağan'ın Türk tarihindeki konumuna benzetilerek açıklanan bu durum, Aboji'nin olağan dışı doğumu üzerinden yeni bir kurucu köken miti oluşturulduğunu göstermektedir (Sinor, 1998, s. 235).

<sup>4</sup> D'ohsson (2014, s. 64), Pelu Apakı olarak ismini verdiği Aboji'nin tahta çıkış tarihini 916 olarak verir. Aboji'nin tahta geçiş tarihi ve tahtta kalma süresi hakkında farklı bilgiler de mevcuttur bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Twitchett vd. 2008, s. 60.

<sup>5</sup> Kitanların ortaya çıkışları ve güçlerinin kısa bir süre içerisinde Çin'e yayılması hakkındaki görüşlerin başında gelen Tang Hanedanlığının çöküş sürecine denk gelmesi görüşü, tarihçilerin birçoğu tarafından da eleştirilmektedir. Ancak bu durum bilhassa Kuzey Asya'daki gelişmeleri basite indirgeme ve ardından dönemin diğer uluslararası ve sosyo-ekonomik değişimlerini görmezden gelme olarak yorumlanmıştır (Twitchett vd. 2008, s. 53).

Kitanlarda Aboji'nin eşi Hsiao ailesinden İmparatoriçe Ch'un-ch'in (Dowager Ying-t'ien), kocasının ölümünden sonra yönetimi kontrolü altına aldı.<sup>6</sup> Uzun süren veraset mücadelesinden sonra İmparatoriçe, baskın iradesiyle oğlu Te-kuang'ın (T'ai-tsung) tahta geçmesini, diğer kardeşi Pei'ye onaylattı. Bu dönemde Kitanlar tüm Kuzey Çin'in hâkimi oldular (Twitchett vd. 2008, s. 68-69, 75). Kitanlarda etkin olan bir diğer kadın nâib ise Prenses Ch'eng-t'ien'dir. On bir yaşında tahta geçen oğlu Lung-hsü'ye vekil olarak görevlendirilen İmparatoriçe aslında kocası döneminden beri etkindi ve geleneksel evlilik bağlamında Hsiao ailesindendi. Babası da Kuzey bölgesi komutanlarından Hsiao Ssu-wen'di. O devlet içindeki ve dahası imparator üzerindeki etkisiyle büyük izler bırakan bir kadındı ve beş oğlu da devlet idaresinde etkin olacak yönetici oldular. Ch'eng-t'ien tüm bürokratik ve askeri yapının üst düzey komutanlarını kendi adamlarından görevlendirdi. İmparatorun yetişkin olduğu dönemde bile Ch'eng-t'ien'in baskısı altında olduğu hatta onu herkesin içinde tokatlayacak kadar güçlü olduğu görülmektedir. Onun sivil idaredeki etkinliği yanı sıra askeri yapı üzerindeki nüfuzu da bizzat komuta ettiği savaşlardan anlaşılmaktadır (Wright, 2005, s. 65-66; Twitchett vd. 2008, s. 90-91;). Bu güçlü İmparatoriçe evlatlığı Hsing-tsung (Tsong-chen) (1031-1055) tahta geçtiğinde nâiblik görevini devam ettirmek istedi. Ancak Hsing-tsung, Sheng-tsung'un kız kardeşi Nou-chin'in (İmparatoriçe Ch'in-ai) oğluydu ve annesi nâiblik makamını deruhte etmek için asıl imparatoriçe Ch'i-t'ien'le mücadeleye girişti. Annelik hakkı üzerinden Ch'i-t'ien'i saf dışı bırakarak onu önce sürgüne gönderdi ve Ch'i-t'ien orada intihar ederek öldü. Böylece Nou-chin resmi olarak nâiblik görevini üstlendi. Nou-chin yasal "Dul İmparatoriçe" unvanı ile nâiblik görevinin de ötesinde yönetimi tek hâkim olarak yürütmek istedi ve diğer oğlunu imparator ilan etmeye çalıştı. Bu noktada başarılı olmadıysa da uzun süre Kitan Devleti içerisinde büyük bir otorite olmayı başardı ve nihayetinde Hsing-tsung tarafından sürgüne gönderildi (Twitchett vd. 2008, s. 114-115).

Hsing-tsung öldüğünde ona muhalif olan İmparatoriçe Nou-chin yönetimden dışlandı için kızgındı ve bu yüzden de merhum imparatorun küçük kardeşi Chung-yuan'ı destekledi. Fakat yeni hükümdar imparatoriçeyi etkisiz hale getirdi ve annesi Jen-i'yi İmparatoriçe unvanı ile Kitanların "Valide Sultanı" ilan etti. Bu dönemden itibaren Kitan Devleti'nde Çinlileşme -hem imparator hem de annesi iyi bir Çin eğitimine sahiptiler- ve merkezi otoritenin sağlanması için kabileler üzerine baskı uygulama politikası devletin içindeki huzursuzlukları artırmaya başladı (Twitchett vd. 2008, s. 124-126). T'ien-tso döneminde onun beceriksiz tavrı yönetim anlayışında Kitan Devleti için bir zaafa sebep oldu ve Cürcenler bölgedeki birçok eyaleti ele geçirdi. Devlet içindeki çekişmeler neticesinde T'ien-tso'nun ikinci karısı Kraliçe Wen ve kayınbiraderi Yeh-lü Yü-tu komplo ile onu tahttan indirmek istediler. Bu girişim başarılı olmasa da devlet Prens Ch'un'un güney bölgelerine hâkim olmasıyla resmen ikiye bölündü. Bu dönemde Yeh-lü Ta-shih ise derme çatma ordusuyla devleti kurtarma faaliyetlerine girişmişti (Twitchett vd. 2008, s. 147-149).

Kitanların dağılma süreci bu şekilde devam ederken İmparator Ch'un öldü ve yerine geçecek erkek hanedan üyesinin T'ien-tso'nun yanında olması sebebiyle Ch'un'un eşi nâib olarak atandı. Onun yönetimi altında devlet parçalanma sürecini yaşadı. İmparatoriçe bölgedeki tehlikelere karşı çözüm önerileri ararken maiyetindeki komutanların birçoğu Songlara sığındı. Bunun üzerine Songlar saldırıya geçtilerse de başarılı olamadılar. Cürcen hükümdarı A-ku-ta ise

---

<sup>6</sup> Ying-t'ian kocasının ölümünden sonra geleneğe aykırı olarak onunla birlikte gömülmeyi reddetti ve sağ elini keserek tabutuna koydu ve devletin başına geçti. Onun bu davranışı tarihi kayıtlarda kadının konumunu ve etkisini belirten ilk örnek olarak anlatılmaktadır (Wittfogel vd. 1946, s. 543).

bu dönemde Kitan topraklarında hak iddiasıyla harekete geçti. İmparatoriçe bir ara onun vasalı olmayı teklif ettiyse de bunu kabul etmedi ve Kitan Devleti'ni ele geçirme harekâtına devam etti. Güney başkent bölgesini direnişle karşılaşmadan ele geçirince Kitan yöneticileri batı sınırlarına doğru kaçtılar. Hsi ve Po-hai istikametinde dağılan Kitanlar'dan bir kısmı Cürcenlerin eline geçti. Yeh-lü Ta-shih ise imparatoriçeyi, T'ien-tso'nun yanına gitmeye ikna etti. T'ien-tso, kaçak imparatoriçeyi sadakatsizlik göstermesinden ötürü idam etti. Yeh-lü Ta-shih'ye ise emrindeki yedi bin askerin gücünden çekinildiği için dokunulmadı (Twitchett vd. 2008, s. 148-149).

1123 yılında Cürcenler ile yapılan bir savaşta Yeh-lü Ta-shih yakalandı ve Cürcenler tarafından hanedan ailesi üzerine bir baskına zorlandı. Bu baskında hemen hemen tüm Liao hanedanı ele geçirildi. T'ien-tso ve oğlu ise kaçarak Tangut sınırlarına geldi. Burada İmparator, Tangutlara sığınmak isteyince prens ondan ayrıldı. Tangut hükümdarı, T'ien-tso'nun sığınma talebine ilk başta olumlu baksa da sonradan fikrini değiştirdi. Nitekim Tangut kralı Cürcenler tarafından tehdit edildi ve hatta bir süre sonra Cürcen vasallığını kabul etti. Bu durum T'ien-tso'nun tüm planlarını alt üst etti. Bu sırada Yeh-lü Ta-shih ise Cürcenlerin elinden kaçarak T'ien-tso'nun yanına henüz gelebilmişti. Sergüzeşt imparator Cürcenlerin önünden kaçarken oldukça zor duruma düştü. Artık yiyecek için bile kabilelerden yardım talep eder hale gelmişti. Ancak bu durumdayken batı bölgeleri üzerine yürüme kararı aldı. Yeh-lü ise bu harekâtın imkânsızlığını savunarak karşı çıktı. Ancak T'ien-tso kararlıydı ve harekete geçti. Bu durum karşısında artık dayanamayan Yeh-lü, 1124 yılında kendini kral ilan ederek beraberindekilerle birlikte Gobi üzerinden Kuzey Moğolistan'a geçti. T'ien-tso ise yenilgiden kurtulamadı ve daha sonra esir edildiği kalede öldü (Twitchett vd. 2008, s. 150-151).

Kitan Devleti'nin son hükümdarı olan T'ien-tso'nun ölümüyle birlikte artık halk Yeh-lü Ta-shih'nin hâkimiyetinde batıya yönelmişti. Önceleri Yeh-lü, Orhun Nehri civarında bulunan Kotun bölgesinde merkezini kurdu. Burada bulunan karargâhta mevcut olan yaklaşık yirmi bin kişilik garnizonun da desteğini alan Yeh-lü civar kabilelerin bağlılığını sağladı. Kendini *Gürhan* ilan eden Yeh-lü artık doğudan ümidini keserek batıya yönelmenin daha doğru olacağını düşünerek hareket etti.<sup>7</sup> Uygurların desteğini aldı ve doğu Maveraünnehir ve Aral Gölü'ne kadar olan bölgeleri ele geçirmeye başladı (Bretschneider, 1888, s. 211-212; Twitchett vd. 2008, s. 151). Artık burada oluşan devlet Batı Liao yani Kara Hitay Devleti idi.

### **Kara Hitay Devleti'nin Yapısı ve Siyasi Sürecinde Kadın Hükümdarlar**

---

<sup>7</sup> Liao Shi'de Yeh-lü Ta-shih'nin *Gürhan* (*Go-rh-han*) unvanını almasını Harezmsah ile yaptığı bir savaş neticesinde aldığını kaydeder ve batıda devletini bundan sonra kurduğunu aktarır. Aynı zamanda Ta-shih'nin burada Çince *T'ien yu Huang ti* unvanını aldığı görülmektedir. Harezmsahları tabiiyetine aldığı bu olay 1124 olarak verilmekte olup olayların karıştırıldığı görülmektedir. Netice itibarıyla Katavan Savaşıyla karıştırıldığı düşünülen bu olayın Selçuklu sultanı Sencer'in yenilgisine bir atf olarak değerlendirilebilir (Bretschneider, 1888, s. 216).

Altay dağlarından Amu Derya'ya kadar uzanan Kara Hitay<sup>8</sup> Devleti Yeh-lü Ta-shih<sup>9</sup> tarafından kurulmuştur. O, kabiliyeti ve cesareti ile kaynaklarda yaklaşık on bin atlı ile batıya göç ederek Kitan devlet geleneğinin üçüncü evresini oluşturdu (Sinor, 1998, s. 239-240). Devletin kurucu unsuru Kitan kökenli Liao yönetici elitleridir. Cürcenler'in Liao Devleti'ni yıkmasından sonra, ilk olarak Kuzey Moğolistan'a daha sonra batıya İli vadisine göç eden Kitanlar, burada dönemin en büyük siyasi gücünü oluşturdular (Biran, 2005, s. 1; May, 2021, s. 47). Kara Hitaylar, bugünkü coğrafya düzeninde Kazakistan'ın güneyine, Kırgızistan, Doğu Türkistan, Özbekistan ve Tacikistan'a hâkim oldular (May, 2021, s. 40). Yeh-lü Ta-shih batıya yönelmeden önce yeniden Kitan Devleti'ni canlandırabilir miyim düşüncesi ile kuzeye yöneldiyse de batıda yeni bir devlet kurmanın daha olanaklı olduğunu gördükten sonra ikinci tercihi üzerinden siyasetini geliştirdi.<sup>10</sup> Yeh-lü Ta-shih batıya geldiğinde Karahanlı hükümdarı Arslan Han Ahmed b. Hasan tarafından engellendi (İbnü'l Esîr, XI, 1989, s. 83). Yapılan savaşta yenilen Yeh-lü, Yenisey bölgesini geçtikten sonra 1130'da İmil şehrini kurdu ve Karahanlıların Karluk ve Kanglı boylarına karşı yardım istemesi üzerine Balasagun'a kadar geldi. Bu dönemdeki olaylardan yararlanan Kitan asilzadesi, kolaylıkla Balasagun merkezli devletini kurarak faaliyetlerine başladı ve kısa zamanda Kaşgar, Hoten, Beş Balık, Maverâünnehir bölgelerine hâkim oldu (Cüveynî, II, 1988, s. 70-71; Golden, 1990, s. 368; Pritsak, 1997, s. 261; Taşağıl, 2001, s. 415; Hunkan, 2011, s. 342-343).<sup>11</sup>

Kara Hitay Devleti bölgedeki unsurları tabiiyetine aldıktan sonra önceden Türk Hakanlığı'nın sahip olduğu doğudaki göçebe kavimlerle İslam Dünyası arasındaki set görevi (Huncan, 2011, s. 344), artık Kara Hitaylara geçmiş oldu. Doğu Türk Hakanlığı'nın hâkimiyet sahasını ele geçiren Gürhan Yeh-lü, batıya doğru genişleme hareketine başladı. Nitekim ata yurdu doğu topraklarına yeniden hâkim olma girişimleri başarısız olmuştur (Bretschneider, 1888, s. 217; Vásáry, 2007, s. 182-183). Fergana'yı ele geçiren Kara Hitaylar, Batı Türk Hakanlığı topraklarını tehdit etmeye başladı. Semerkand hâkimi Hakan Mahmud b. Muhammed, Kara Hitay ilerleyişine Hocend'de engel olmak istediysen de başarılı olamadı (İbnü'l Esîr, XI, 1989, s. 83; Barthold, 1990, s. 345). Bölge halkı tedirgin ve gelen tehlikenin gücü karşısında aciz oldukları için hemen

<sup>8</sup> "Kitan/Kitay" şeklinde kaynaklarda görülen bu ismin neden -n ve -y değişimine uğradığı hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Burada Kitay telaffuzunun Uygurlar tarafından kullanıldığı ve Türk telaffuzu olduğu düşünülmektedir. Moğollar ise orijinal hali olan Kitan söyleyişini devam ettirmişlerdir. "Kara" Orta Asya toplulukları içerisinde bir onurlandırma ifadesi olarak kullanılmaktadır (Bretschneider, 1888, s. 210; Sinor, 1998, s. 241).

<sup>9</sup> Yeh-lü Ta-shih, Liao Shi'nin kayıtlarına göre Aboji'nin soyundan gelmekte olan bir hanedan üyesiydi. Kişisel özelliklerinden dolayı ona *chung te* (Yüksek erdem sahibi) unvanı verilmişti. Onun Çin ve Kitan edebiyatına hâkim olduğu ve aynı zamanda iyi ata bindiği ve okçulukta mahir olduğu görülmektedir. 1115'te han lin (Ulusal akdemi)'den *shi* yani doktor derecesi almış ve akademi de *lin-ya* (akademisyen) olarak kabul edildiği için kendisine genelde Ta-shi lin-ya denilmiştir. Yeh-lü Ta-shih'nin devlet içindeki etkinliği onun 1120 yılına kadar kuzey eyaletlerinin valisi olarak görev yapmasından da anlaşılmaktadır. Bu tarihten sonra ise İmprator T'ien-tso'nun Cürcenler ile olan mücadelesinde yanında olmuştur (Bretschneider, 1888, s. 211-212; Ergün, 1961, s. 12).

<sup>10</sup> Geçiş güzergâhı üzerinde bulunan Kan-Chou (Kansu- Sarı Uygur) Uygur hükümdarına elçi göndererek izin istedi. Bunu yaparken de eski ilişkilerine ve geçmişteki yardımlarına atıf yaparak yardımını da talep etti. Uygur hükümdarı onun yanına gitti ve bir süre kaldıktan sonra ona 600 at, 100 deve, 3000 koyun ve ailesinden rehinelere vererek bağlılığını bildirdi. Bu durum Yeh-lü Ta-shih'nin batıya yönelmesi sırasındaki en önemli destek olarak algılanmaktadır (Bretschneider, 1888, s. 214-215; Sinor, 1998, s. 240).

<sup>11</sup> Liao Shi'de devletin Hu-sz' wa-rh-do diye adlandırılan bir şehirde kurulduğunu ve bölgenin isminin daha sonra K'ang kuo'da olarak değiştirildiğini aktarır ki bu isim "Barış Krallığı" anlamındaki Semerkand'ın eski Çince'deki adıdır (Bretschneider, 1888, s. 216).

Selçuklu hükümdarı Sencer'e başvurular. Sencer, Hakan Mahmud b. Muhammed'in yardım isteği üzerine 1137'den itibaren bölgeye yönelme hazırlıklarına başladı (İbnü'l Esîr, XI, 1989, s. 83).<sup>12</sup>

Maveraünnehir Seferi olarak genel bir adlandırma ile anılması daha doğru olan Sencer'in hareketi Temmuz 1140'ta başladı ve ilk meşguliyeti Hakan Mahmud b. Muhammed'in şikâyeti üzerine Karluklar oldu. Zor durumda kalan Karluklar Sencer'den af dileyerek hediyeler sundular. Ancak bu sırada Karluk topluluklarından bir kısmı Kara Hitay Devleti'ne sığındı ve Sencer üzerine harekete geçmesi için Gür Han'ı teşvik ettiler (el-Hüseynî, 1999, s. 65; Râvendî, I, 1999, s. 168; İbnü'l Esîr, XI, 1989, s. 83; Bundârî, 1999, s. 249; Mîrhând, IV, 1339, s. 312-313; Mîrhând, 2015, s. 185; Özkuzugüdenli, 1994, s. 43; Özgüdenli, 2013, s. 272-273; Salman, 2014, s. 75). Gür Han, Sultan Sencer'e Karlukların affedilmesi hususunda bir mektup gönderdi, ancak Sencer sert ve olumsuz cevap verdi. Gür Han, bu cevap karşılığında Karluklarla birlikte harekete geçti. İki ordu 5 Sefer 536 (9 Eylül 1141) tarihinde Semerkand yakınındaki Katavân'da savaşa tutuştu. Çok sayıda askerin ölümü ile neticelenen savaş Karluk ve Oğuz unsurlarının da etkisi ile Kara Hitayların zaferi ile sonuçlandı. Selçuklu sultanının düşman birlikleri arasından çıkararak kurtulduğu savaşta eşi Terken Hatun ve emirlerinden bir kısmı esir alındı (el-Hüseynî, 1999, s. 66; Râvendî, I, 1999, s. 168; İbnü'l Esîr, XI, 1989, s. 84; Bundârî, 1999, s. 249; Raşîd Al-Dîn Fazlallâh, 1999, s. 85; 2014, s. 116; Mîrhând, IV, 1339, s. 313; Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 204; Barthold, 1990, s. 348-349; Huncan, 2011, s. 346-347; Özgüdenli, 2013, s. 273-274; Ayan, 2007, s. 13-14).

Selçuklu tarihinin dönüm noktası olmasının (Köymen, 1947, 163; 1951, s. 579) yanı sıra Horasan ve Maveraünnehir başta olmak üzere tüm İslam Dünyası'nı derinden etkileyen Katavân Savaşı sonrası Yeh-lü Ta-shih Maveraünnehir'in tamamını el geçirdi. Kara Hitaylar bölgede kurdukları yeni düzenle vergi tahsilatını sağlayacak temsilciler görevlendirdi ve mevcut yerel hâkimlere dokunmadı (Pritsak, 1997, s. 268; Genç, 2002, s. 24; Huncan, 2011, s. 347). Yeh-lü Ta-shih devleti ulaştırdığı sınırlar ve yaptığı icraatlarla bölgedeki en önemli güç haline getirdikten sonra 1143 yılında öldü.<sup>13</sup> Onun batıda kurmuş olduğu devlet artık her yönüyle İslam toplumlarını etkilediği gibi bilhassa Maveraünnehir'deki idari ve siyasi yapılanmayı da değişime uğratmıştır.

Devletin kuruluşu ve başarısı, Yeh-lü Ta-shih'in hem kurumsal Çin ve Kitan yapısını devam ettirmeye çalışması hem de geldikleri yeni bölgenin siyasi ve sosyal sorunlarını tespitle hareket etmesinin neticesinde olmuştu. Yeh-lü bir İç Asya unvanı olan Gür Han'ı<sup>14</sup> aldı ve devletini dayandığı bölgesel unsurlar üzerinden yönetmeye çalıştı, fakat Çin kurumsal kimliğini ve geleneğini de yaşattı. Nitekim Çin tarihi açısından Kara Hitaylar, Asya'da kurulan Çinli bir devlet olarak değerlendirilmektedir (Biran, 2005, s. 1). Ayrıca devletin yapısı bulunduğu bölgenin de

---

<sup>12</sup> Burada Maveraünnehir Seferi'nin 1141 tarihinde olmasına rağmen bazı araştırmacılar öncesindeki gelişmeleri de bu seferin hazırlıkları olarak değerlendirmişlerdir. Nitekim 1138 Harezmi Seferi 1139 sonrası bazı Maveraünnehir olayları bu kapsam dâhilindedir (Köymen, 1991, s. 327).

<sup>13</sup> Çin kayıtlarında Ta-shih'nin 1135 veya 1136 yılında öldüğü yönünde kayıtlar vardır (Bretschneider, 1888, s. 217).

<sup>14</sup> Doğu Türk Hakanlığı ele geçirerek Balasagun'da devletini kuran Yeh-lü Ta-shih burada hâkim olan "Hanlık" geleneği üzerinden "Gür Han" unvanını almış ve mevcut Karahanlı ailesinden Han İbrahim b. Ahmed'e "İlig Türkmen" unvanını vermiştir. Gür Han, "Hanlar Hanı (Han-ı Hanan), Evrensel Han" anlamlarına gelen bir İç Asya unvanıdır. Onun bu unvanı tercih etme sebebi İç Asya'daki diğer yönetim anlayışlarından kendini ayırt etme şeklinde değerlendirilmektedir (Cüveynî, II, 1988, s. 70; İbnü'l Esîr, XI, 1989, s. 82; Râvendî, I, 1999, s. 170; Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 202; Huncan, 2011, s. 344; Sinor, 1998, s. 240).

etkisi ile çeşitli etnik guruplardan oluşmaktaydı. Yönetici elit Kitandı ancak içerisinde Uygurlar, Moğollar, Çinliler ve İranlı unsurlar da yer almaktaydı. Genel olarak nüfusun çoğu Müslümanlardan oluşsa da Budist, Nasturi ve Yahudi inançları da mevcuttu. Bu dönemde Çin kaynaklarında devletin ulaştığı güç tarif edilirken on binin üzerinde süvari gücü olan bir askeri birliğe sahip olduğu ve devletin kuzey ve güney olarak iki eyaletten oluşan zengin ve bol ürün çeşitliliğine sahip bir ekonomisinin olduğu bilgisi yer almaktadır (Bretschneider, 1888, s. 220). Yerleşik hayatın hâkim olduğu bölgede dikkate değer bir şekilde göçebe topluluklar da vardı (Biran, 2016, s. 1). Bu noktada devlet idari yapılanmasını Kitan gelenekleri üzerinden devam ettiriyordu ve doğal olarak kadınlar devlet yönetiminde etkin ve müdahil bir konumda yer alıyorlardı.

### **Prensess Xiao T'a-pu-yen**

Yehlü Ta-shih 1143 yılında öldü ve onun yerine sekiz yıl tahtta kalacak olan eşi T'a-pu-yen (Kan-t'ien) geçti. İmparatoriçe, oğlu Yeh-lü I-lieh'in (1151-63) nâibliğini yürüttü. Kara Hitayların orta dönemi olarak adlandırılan sürecin ilk kadın yöneticisi olan T'a-pu-yen'dir.<sup>15</sup> Kara Hitaylarda orta dönem T'a-pu-yen'den sonra oğlu Yelü Yilie ve kızı Yelü Pusuwan dönemlerini de kapsamaktadır. Bu dönem hakkında eldeki veriler oldukça kısıtlı ve son derece yüzeyseldir (Bretschneider, 1888, s. 217-218; Biran, 2005, s. 48).

T'a-pu-yen, eşi Yehlü Ta-shih'nin yerine hükümdar olduktan sonra görülen ilk siyasi meselenin Buhara'da cereyan eden Oğuz tahribatı olduğu görülmektedir. Buhara, Yeh-lü Ta-shih zamanında 1141-42/536 yılında ele geçirilmiş ve yönetimi de Alptekin'e verilmişti. Bu olay Harezmsah Atsız'ın 1140/534 yılında Sultan Sencer'in vekili olan Zengi b. Ali'nin öldürülmesi ve kalenin surlarının yıkılmasından iki yıl sonra gerçekleşmişti. Nitekim bu olay neticesinde Buhara iki yıl harap bir şekilde kalmış daha sonra Alptekin tarafından imar edilerek, Gürhan'ın ikametgâhı haline getirilmiştir. Narşahî (2013, s. 39) kalenin eskisinden daha iyi olduğunu söylemekle beraber T'a-pu-yen döneminde Oğuz saldırısına uğradığını aktarmaktadır. Buna göre 20 Mart/18 Nisan 1143/Ramazan 537 yılında Oğuzlar, Buhara'ya girdiler ve kaleyi kuşatıp büyük bir savaş neticesinde ele geçirdiler. Vezir Şahâb'ın öldüğü bu savaş neticesinde kale yeniden tahrip edildi. Biran (2005, s. 49) bu Oğuz istilasının Gürhan'ın ölümünün Oğuzlar tarafından fırsata çevrilerek Maverâünnehr'i ele geçirme gayretleri olduğunu ifade etmektedir. Bu olay karşısında Prensess T'a-pu-yen'in herhangi bir müdahalede bulunduğu dair kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Oğuzlar'ın 1148'den sonra bölgeden ayrıldıkları görülmektedir ki bu durumu kanıtlayan Hakan İbrahim ve Sultan Sencer adına basılan paralardır.

Kara Hitayların batı bölgesinde cereyan eden bir diğer olay ise Katavân Savaşı sonrası Harezmsah Atsız'ın Horasan'da yürüttüğü faaliyetleridir. Atsız Kara Hitaylara yakın olması sebebiyle Katavân sonrası giriştiği bu tahrip hareketinde Sultan Sencer'in idaresini kırmak emelindeydi. Fakat Sultan bu duruma hemen müdahale edemedi. Nitekim İbn'ül-Esîr, Sencer'in Kara Hitaylardan çekindiği için Harezmsah Atsız'a karşı bir harekâta hemen girişemediğini kaydetmektedir (İbn'ül Esîr, XI, 1989, s. 85). Bu dönemde Ta-shih'inin ölmesine rağmen Hitaylar, Maverâünnehir bölgesinde Prensess T'a-pu-yen'in yönetiminde güçlü bir durumdaydılar. Nite-

---

<sup>15</sup> İbn'ül-Esîr (XI, 1989, s. 84), Kara Hitay Devleti'nin kurucusunun ismini Kû-Han olarak kaydeder ve onun askeri başarılarından ve iyi bir karaktere sahip yönetici vasıflarından bahseder. Ayrıca bu bahiste Kû-Han'ın ölümünden sonra kızının tahta geçtiğini ancak onun kısa bir süre sonra ölmesinden sonra Kû-Han'ın eşinin -bu kadın amcasının kızıdır- tahta geçtiğini aktarır.

kim Selçukluların bu bölgede etkinliği kalmamıştı (el-Hüseynî, 1999, s. 88). Ayrıca Harezmsah'ın Kara Hitaylara vergi veriyor olması Sultan Sencer'in çekinmesindeki önemli bir sebep olduğunu düşündürmekle beraber Sencer'in bu dönemde Atsız idaresinin ortadan kalkmasıyla doğrudan Kara Hitaylarla yeniden karşı karşıya gelmemek için siyasi hamle yaptığı da düşünülebilir.

İmpratoriçe zamanında gerçekleşen ve onun Kara Hitay Devleti'ni uluslararası boyutta bölgede nasıl temsil ettiğine yönelik bilgi veren bir olay ise bu dönemdeki Jin Devleti ilişkilerinde görülmektedir. Jin (Cürcen) İmpratoru bu dönemde Song Hanedanlığı ile bir anlaşma yaparak yönünü batıya çevirmişti (1142). Burada Moğol kabileleri, Uygurlar ve Kara Hitaylar ile ilişkilerinde bu döneme kadar dengeli bir siyaset izlemekteydi. Ancak Ta-shih'inin ölümünden sonra Uygurlar, Jin'e bağlılık bildirdiler. Uygurlar Çin kaynaklarına göre 1130'dan itibaren Kitanların vasalı konumundaydılar. Ayrıca Jin hükümdarı, Moğol kabilelerini birbirine karşı destekleyerek parçalı bir şekilde yönetmeye çalışmaktaydı. Yine 1146 yılından sonra Moğollarla yaptığı anlaşma ile onlara yerleşik medeniyet ürünlerini bolca sunma karşılığında bağlılıklarını elde etmişti.<sup>16</sup> Jin hükümdarı, Ta-shih'inin ölümü ve uyguladığı politikanın getirmiş olduğu süreç neticesinde Kara Hitaylara da aynı yönde bir girişimde bulundu. 1146'da İmparatoriçe'ye, Niange Hannu adında bir elçi gönderdi. Elçi geldiği sırada İmparatoriçe avlanıyordu. Niange atından inip saygı geleneklerini uygulamayacağını söyledi. Çünkü kendisinin "cennetin oğlunun" elçisi olduğunu ve tazimde bulunmasının uygun olmayacağını, aksine imparatoriçenin atından inerek Jin hükümdarının mesajlarını dinlemesi gerektiğini ifade etti. Fakat T'a-pu-yen ülkesinde böyle bir saygısızlığa izin vermeyeceğinin farkındaydı ve elçinin inip geleneklere göre mesajını bildirmesini söyledi. Bunun üzerine elçi atından inip Jin hükümdarının taleplerini sıraladı. Buna göre Jin hükümdarı, Kara Hitayların ordusunu güçlendirmesine izin vermediğini aksi takdirde asker sevk ederek bunu sağlayacağını bildirmekteydi. Elçi bu tehditlerini devam ettirmesi üzerine İmparatoriçe T'a-pu-yen tarafından idam edildi. Böylece T'a-pu-yen ülkesinde uğradığı hakareti cezasız bırakmıyor ve devletin gücünü aynı şekilde devam ettirdiğinin mesajını da veriyordu. Nitekim Kitan onurunu korumakla yükümlü olan imparatoriçe bu davranışta bulunmak zorunda olduğunun da bilincindeydi (Biran, 2005, s. 50). Ayrıca batıdaki gelişmelerin böyle bir tavizle içinden çıkılmayacak bir duruma sürüklenmeye sebep olacağını da bilmekteydi.

T'a-pu-yen olarak bilinen ve Ta-shih'inin ölümünden sonra Gürhan unvanını da kullanan imparatoriçeden sonra tahta oğlu Yelü Yilie geçti. Onun tahta geçmesinin annesinin öldüğü için mi ya da veliaht olan Yilie'nin yaşının gelmesinden dolayı mı olduğu hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi bulunmamaktadır (Biran, 2005, s. 50). Nitekim bu durumun belirsizliği aynı zamanda T'a-pu-yen'in nâib mi yoksa gerçek bir hükümdar olarak tahtı yönettiği tartışmalarını da beraberinde getirmektedir. Ayrıca Çin kaynaklarında kadınların yönetiminin unvan açısından nâib olarak kaydedilmesi bu karışıklığa sebep olan bir diğer durumdur. Fakat T'a-pu-yen nâib unvanı ile değil "Gantian, Gürhan" gibi yüksek unvanlarla hükmetmiş ve onun tam bir hükümdar olarak tahtta bulunduğunu Müslüman kaynaklarda ortaya koymuştur. İmparatoriçe T'a-pu-yen Kara Hitay Devleti'nin kurucusu olan Ta-shih'den doğan boşlukta devleti doğu batı

---

<sup>16</sup> Çin kaynaklarına dayanarak bu anlaşma Ao-lo Po-chi-lieh adlı Moğol şefi ile yapılmıştır. Bu unvan veya isim hakkında net bir bilgi olmamakla beraber Kabul Han'a tekabül ettiği noktada görüşler mevcuttur (Franke, 2008, s. 238).



yönünde gelişen tehlikelerden korumuş ve içerde meydana gelen otorite boşluğundan faydalanma emelindeki unsurlara da fırsat vermemiştir (Biran, 2015, s. 6-7). Onun dönemi bir tür geçiş süreci olmakla beraber tam yetkilerle devleti yönettiği ve yeni kurulan bir devletin kurucu hükümdarı sonrası idari mekanizmanın sarsılmasına izin vermediği görülmektedir.

### **Yelü Pusuwan Dönemi**

Kara Hitay Devleti'nin Yelü Yilie dönemi orta dönem olayları açısından özellikle batı yönünde varlığını devam ettirme süreci olarak değerlendirilebilir. Bu doğrultuda doğuda bir ara Jin Krallığı ile kısa bir mücadeleden sonra batıdaki gelişmelere yüzünü çevirmek zorunda kalmıştır (Franke, 2008, s. 241-244). Batıda Oğuz ilerleyişi ve Selçuklu hükümdarı Sencer'in esir edilmesi Kara Hitayların işine geldi ve bölgede gün geçtikçe güçlendiler (el-Cûzcânî, 2016, s. 43). Aynı zamanda bu süreç Harezmsah hükümdarı olan ve Sencer'e de bağlılığını bildiren İl Arslan'ın siyasetine katkı sağladı. Karluklar, İbrahim Tamgaç'ı öldürdüler (İbnü'l Esîr, XI, 1989, s. 173; Hunkan, 2011, s. 304). Nitekim İbrahim Han, Batı Türk Hakanlığı'nın başına Kara Hitay hükümdarı tarafından atanmıştı.<sup>17</sup> İbrahim Han'ın kardeşi olan Çağrı Han'ın ki o da Hitay hanına bağlı idi (İbnü'l Esîr, XI, 1989, s. 252), Karluk liderlerinden birini öldürmesi üzerine beyler İl Arslan'dan yardım istedi (Cüveynî, II, 1988, s. 14; Mîrhând, IV, 1339, s. 364). Yilie'nin İl Arslan'a karşı İlig Türkmen İbrahim b. Ahmed komutasında göndermiş olduğu ordu Harezmsah askerlerinden sayıca azdı ve İlig Türkmen anlaşma yaparak geri dönmek zorunda kaldı. İl Arslan da Harezme'e döndü (Cüveynî, II, 1988, s. 15). Ancak daha sonra Karluklar Maverâünnehir'e tazyikle bazı bölgeleri ele geçirdiler. Nihayetinde Batı Türk Hakan'ı Mesud ile girdikleri mücadeleye neticesinde Maverâünnehir'den çıkmak zorunda kaldılar (Biran, 2005, s. 54; Hunkan, 2011, s. 309-310).

Yelü Yilie dönemi olayları görüldüğü üzere bilhassa batıdaki gelişmeler üzerinden cereyan etmiştir. Yilie döneminden sonra da bilhassa her geçen gün büyüyen Harezmsahlarla ilişkiler geliştirecektir. Prensese Pusuwan 1163'de kardeşinin ani ölümünden sonra Kara Hitay tahtına oturdu. İmparatoriçe Chengtian olarak anıldı ve Chongfu (Yüce mutluluk) unvanı ile hüküm sürdü (1164-1177).<sup>18</sup> Çin kaynaklarında Yilie'nin oğullarının reşit olmamasından dolayı tahta geçtiği kaydedilmektedir. Ancak onun tahta geçmesi kadınların Kitan toplumundaki yeri açısından bile istisnai bir durumdur. Nitekim Gürhanların eşlerinin tahta geçmesi normal bir gelenek iken kız kardeşin tahta geçmesi olağandışı bir durumdur. Bu durumu tarihçiler Pusuwan'ın kayınpederinin etkisine bağlamaktadırlar. Bu kişi Ta-shih'i döneminde onursal unvan alan ve ünlü general olarak bilinen Xiao Wolila idi. Onun 1134'te Jinlerle yapılan savaşta komutan olduğu ve Katavân Savaşı'nda sol kolu yönettiği bilinmektedir (Biran, 2005, s. 54-55).

İmparatoriçe'nin ilk döneminde Horasan'daki olaylara müdahil olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Horasan'da Oğuzların yaratmış olduğu asayişsizlikten faydalanarak Kara Hitaylar Belh ve Endhud'a hâkim olmuşlardır. Adı geçen bölgelerin yağma edildiği bu sefer 1165 yılına tarihlendirilmektedir. Barthold (1990, s. 358-359) bu seferin Kılıç Tamgaç Han Mesud'un buzlarla kaplı Ceyhun'u yürüyerek geçtiği kış seferi sırasında olduğunu ifade etmektedir. Biran

---

<sup>17</sup> 1146-47 tarihli İbrahim Tamgaç Han'ın Buhara sikkesinde Sultan Sencer'in adının yer alması, 1152-53 tarihli bir Semerkand sikkesinde Gürhan'ın adının varlığı ve bir diğer sikkede de hem Sultan Sencer'in hem de Gürhan'ın isimlerinin bulunması bu dönemde tam bir istikrarsızlığın kol gezdiğini göstermesi bakımından önemlidir (Huncan, 2011, s. 302-303).

<sup>18</sup> Liao Shi'de genel olarak verilen tarihler hatalıdır burada da Pusuwan dönemi 1155-1169 olarak verilmektedir (Bretschneider, 1888, s. 217-218).

(2005, s. 54) ise İbnü'l-Esîr'e dayanarak Belh'in yağmadan öte 1198 yılına kadar Kara Hitaylar elinde kaldığını söyler. Nitekim İbnü'l-Esîr (XII, 1989, s. 116) bu tarihte Belh'te *Özbe* adında bir Türk'ün yönetici olduğunu ve Kara Hitaylara vergi ödediğini kaydeder. Müellif (XII, 1989, s. 116) ayrıca aynı tarihte Özbe'nin öldüğünü ve Bahaeddin Sam'ın Belh'e yürüyerek burayı ele geçirdiğini ve Gur hükümdarı Giyaseddin adına hutbe okuttuğunu aktarır.

Kara Hitaylar İmparatoriçe Pusuwan döneminde hem Horasan hem de Maverâünnehir bölgesinde dinamik bir güç olarak gördükleri Harezmşah İl Arslan üzerine harekete geçtiler. Bu seferin sebebi hakkında net bir bilgi olmamasına rağmen İl Arslan'ın Kara Hitaylara verdiği vergiyi aksatması ve adı geçen bölgelerdeki siyasi hamleleri seferin sebepleri olarak görülmektedir (Biran, 2005, s. 55). Buna göre 1170-71 yılında Hitaylar, Maverâünnehir'de büyük bir ordu hazırlayarak Ceyhun'u geçtiler. Bu durum karşısında İl Arslan da hızlıca askeri hazırlık yaptı ve harekete geçti. Ancak İl Arslan yolda hastalandı ve Amuye'den öteye gidemedi. Karluk beylerinden Ayyar Bey<sup>19</sup> komutasında sevk ettiği ordu ise Kara Hitaylar karşısında başarılı olamadı. Ayyar Bey esir alındı ve Maverâünnehir'e götürüldü. İl Arslan ise Ürgenç'e döndü ve bir müddet sonra da (1172) öldü (el-Hüseynî, 1999, s. 117; İbnü'l-Esîr, XI, 1989, s. 301; Cüveynî, II, 1988, s. 15; Reşidüddîn, 1389, s. 5; Mîrhând, IV, 1339, s. 365-366).

İmparatoriçe Pusuwan dönemindeki Harezmi ve Horasan'daki olayların seyri Harezmşahlarda baş gösteren taht kavgası sürecinde oldukça önemli bir boyut kazandı. İl Arslan'ın ölümünden sonra karısı Terken Hatun ve devlet ricalinin onayıyla Sultaşah, Harezm tahtına oturdu. Bu sırada Tekiş, Cend valisiydi. Sultaşah tahta çıktıktan sonra Tekiş'e elçi gönderip biatını talep etti. Ancak Tekiş, elçileri geri çevirdi. Tekiş'in üzerine ordu sevk edildi. Tekiş ise Cend'den ayrılarak, Kara Hitaylardan destek istedi. Tekiş, kendisine yardım edildiği ve Hârezmi tahtını ele geçirdiği takdirde yıllık vergi vermeyi ve Hârezmi hazinelerini vadetti. İmparatoriçe Pusuwan bu durumu kendi lehine değerlendirerek Harezmşah taht mücadelesine müdahil oldu. Pusuwan, kocası Xiao Duolubu (fuma)<sup>20</sup> komutasında büyük bir orduyu Tekiş'e yardım için gönderdi. Böylece Kara Hitaylar'ın desteğini alan Tekiş, Hitay askeri kıtalarıyla birlikte Hârezmi'e doğru harekete geçti. Tekiş ve İmparatoriçe'nin ordusu karşısında Sultaşah ve Terken Hatun mukavemet gösteremediler ve şehri terk etmek zorunda kaldılar. Nihayetinde Tekiş, 22 Rebiülahir 568/11 Aralık 1172 tarihinde Hârezmi tahtına oturdu (İbnü'l-Esîr, XI, 1989, s. 303; Cüveynî, II, 1988, s. 16; Reşidüddîn, 1389, s. 6). Bundan sonra Sultaşah ve Terken Hatun ilk önce İsfahbed Hüsâm'üd-devle Erdeşir'den yardım talebinde bulundular (İbn İsfendiyar, II, s. 113; Mar'aşî, 1966, s. 1966, s. 111). Fakat Müeyyed Ayaba çıkarları doğrultusunda hareket ederek Sultaşah'a destek verdi. Tekiş üzerine ordu sevk eden bu Horasan ittifakı Suburni kasabası yakınlarında yapılan savaşta yenilgiye uğradı. Ayaba esir edildi ve daha sonrada öldürüldü (İbn İsfendiyar, II, s. 116; İbnü'l-Esîr, XI, 1989, s. 303; Cüveynî, II, 1988, s. 17; Reşidüddîn, 1389, s. 6;). Sultaşah ve Terken Hatun Dihistan'a kaçtı. Tekiş bir süre sonra Terken Hatun'u öldürdü, Sultaşah ise kaçmayı başararak Gurlulara sığındı (İbnü'l-Esîr, XI, 1989, s. 303; Cüveynî, II,

---

<sup>19</sup> Barthold (1990, s. 359) burada Ayyar Bey olarak geçen şahsın Kılıç Tamgaç Han Mesud'a isyan eden kişi olmadığını kaydetmektedir. Hunkan'a göre de (2011, s. 311) bu adı geçen Ayyar Bey çok daha önce öldürülmüş olmalıdır. Ona göre İl Arslan'ın gönderdiği şahıs "büyük ihtimalle 1158 yılından önce Çağrı Han Ali b. Hasan'dan kaçarak Harezm'e gelen Selçuklu kaynaklarındaki Karlukların hanedan soyundan gelen liderleri Ayâz Bey Şemsü'l-Mül b. Hüseyin olmalıdır". Biran ise (2005, s. 55) bu şahsın asi Ayyar Bey'in oğlu olduğunu ifade eder.

<sup>20</sup> İmparatoriçe Pusuwan'ın eşi Xiao Duolubu'nun ismi İslam kaynaklarında fuma, ferma, Karma şeklinde geçmektedir. Fuma Çince İmparatorluk damadı anlamına gelmektedir (İbnü'l-Esîr, XI, 1989, s. 303; Cüveynî, II, 1988, s. 17; Biran, 2005, s. 56).

1988, s. 17; Reşidüddîn, 1389, s. 6-7; Barthold, 1990, s. 360; Beyânî, 2018, s. 14). Burada Müeyyed Ayaba'nın Sultanaşah'a destek vermesi, kendisi aleyhinde Horasan'da faaliyetlerde bulunan iki güce karşı bir tepkiydi. Nitekim Belh hâkimiyetinden itibaren Kara Hitayların Horasan işlerine karışması Müeyyed'i rahatsız ettiği görülmektedir.

Kara Hitaylar, Harezmşah Devleti içerisindeki bu taht mücadelesinden faydalanarak gelişmiş oldukları siyasi ilişkilerde artık bölgenin denge unsuru haline gelmişti. Pusuwan batıya yapmış olduğu askeri müdahale ile etki alanını Harezm ötesine taşıyor ve Harezmşahları kendine bağlı bir vasal haline getirmeye başlıyordu. Bu doğrultuda Tekiş, İmparatoriçe'nin tahakkümünden rahatsız olmaya başladı. Nitekim Kara Hitay Devleti'nden gelen elçiler adabı muâşeret ölçülerini aşmakta ve vaat edilen vergiden fazlasını istemekteydiler. Tekiş'in gurunu incitecek noktaya varan ve hürriyetine tahakküm eden bu aşırı davranışlar neticesinde gerginlik tırmandı. Gelenen noktada Tekiş kâfir boyunduruğunun İslam hükümdarlığına getireceği meşruiyet sorunu ile davranışını temellendirerek, gönderilen elçilerden birini öldürdü. Bu elçinin Kara Hitay hanedan ailesinden olduğu kaynaklarda geçmektedir. Ayrıca yanındaki askerlere emir vererek heyetteki diğer Kara Hitay devlet adamlarını da öldürttü. Böylece iki devlet arasındaki anlaşma bozulmuş oldu (İbnü'l-Esîr, XI, 1989, s. 304; Cüveynî, II, 1988, s. 17-18; Reşidüddîn, 1389, s. 7; Mîrhând, 1339, IV, 367-368; 2015, 55; Hândmir, 1353, II, s. 635).

İki devlet arasında bahsi geçen olaydan sonraki gelişmeler sabık veliaht Sultanaşah'ın işine yaradı. Kara Hitayların baskısı ile Gur Devleti'ne sığınmak zorunda kalan Sultanaşah, burada bir sultan gibi muamele görmekteydi (İbnü'l-Esîr, XI, 1989, s. 303; Cüveynî, II, 1988, s. 17; Reşidüddîn, 1389, s. 7; Cûzcânî, I, 1328, s. 302). Burada kaldığı süreç içerisinde bir iktaya da sahip olduğu bilinen Sultanaşah, Gıyaseddin ve Tekiş arasındaki anlaşmadan ötürü Gurlulardan askeri destek alamadı (Cûzcânî, I, 1328, s. 302-303). Ancak Harezm'in muhaliflerini barındırmak, ilerdeki politikası açısından Gurluların işine gelmekteydi (Erdoğan, 2020, s. 38). Kara Hitaylar ise bu durumu Tekiş'e karşılık kullanma yoluna gittiler ve Sultanaşah'ı davet ettiler. İmparatoriçe'nin doğrudan müdahale değil de Sultanaşah üzerinden askeri hamlede bulunmak istemesi önemlidir. Pusuwan'ın batıdaki son askeri müdahalesi bu şartlarda gelişti ve yine Fuma komutasında bir ordu Sultanaşah'a gönderildi. Harezm'i kuşatan Kara Hitay ve Sultanaşah birliklerine karşı Tekiş su bentlerini açarak yol güzergâhlarını geçişini zorlaştırdı. Harezmlilerin dirençli mukavemet göstermesi ile saldıran birlikler geri çekilmek zorunda kaldı (İbnü'l-Esîr, XI, 1989, s. 304; Cüveynî, II, 1988, s. 17-18; Reşidüddîn, 1389, s. 7; Mîrhând, 1339, IV, 368; 2015, 56; Hândmir, 1353, II, s. 635). Böylece Kara Hitayların Harezm siyaseti belli bir dönem için akamete uğradı.

Pusuwan dönemindeki doğuda gerçekleşen olaylar biraz daha mahdut olmakla beraber hâkimiyet süresinin sonuna doğru kabilelere müdahalelerde bulunduğu görülmektedir. 1170'de kuzey kabileleri üzerine yine imparatorluk ailesinden damat Abensi komutasında ordu sevk edildi. Abensi 1175'e kadar bölgedeki unsurlarla çarpıştı, ancak başarılı olamadan geri döndü. Yine aynı tarihlerde Nayman ve Kanglı boylarından otuz bin hanenin Jin Krallığına bağlanarak onların vasalı olduğu görülmektedir. Kara Hitay Devleti'ne karşı doğuda bu olayların gelişmesi onun artık eski ihtişamından ve tercih edilebilir yönetim olma durumundan uzaklaştığını göstermektedir. Ayrıca Nayman ve Kanglı kabilelerinin Jinlere katılması ile birlikte Kara Hitayların doğu sınırı Nayman hududundaki Altay Dağlarıyla, kuzey sınırı da Kanglı topraklarının başladığı Balkaş Gölü ile sınırlandı (Biran, 2005, s. 57).

Pusuwan'ın bu dönemde Jin hâkimiyetiyle sınır bölgelerinde casusluk faaliyetlerini arttırarak, krallık içerisinde isyanların çıkmasına yönelik bir politika izlediği de bilinmektedir. Jin hükümdarı buna karşı bir dizi önlemler almış ve özellikle casusların ticaret aracılığıyla gelip ülkesinde faaliyetlerde bulunmasını engellemeye çalışmıştır (Wittfogel vd. 1946, s. 646; Biran, 2005, s. 57). Pusuwan'ın devletin kontrolü noktasındaki bu iradesi devletin bölgedeki siyasi gelişmelerin bir denge unsuru pozisyonuna ulaşmasını sağlamış hem de devletin kurumsal yapısındaki değişimlerde kendini göstermiştir. Yine bu olayda görüldüğü üzere Kara Hitay Devleti büyük bir güç olarak komşu devletlerin iç işlerini düzene koyma ve kendi lehine oluşacak siyasi olaylar çıkartarak güçsüz bırakma hamleleri yapmıştır.

İmparatoriçe Pusuwan'ın son döneminde Kara Hitay Devleti'nde ortaya çıkan bir skandal İmparatoriçe'nin sonunu hazırladı. Bu doğrultuda Pusuwan'ın, Xiao Fuguzhi adlı kocasının genç kardeşi ile yakın ilişkisi gün yüzüne çıktı. Bu durum ortaya çıkınca kocasını ortadan kaldırmayı planladı. Ancak kayınpederi Xiao Wolila, Hitay sarayını kuşattı ve hem oğlunu hem de İmparatoriçe Pusuwan'ı öldürdü (Bretschneider, 1888, s. 218).<sup>21</sup> Daha sonra idareye el koyan Wolila, Yilie'nin küçük oğlu Gürhan Zhilugu'yu tahta çıkardı. Yeni Gürhan devletin son döneminde tahta geçti ve yaklaşık otuz dört yıl (1177-1211) hüküm sürdü (Biran, 2005, s. 58). 1208 yılında Güçlük'ün esareti altında bir dönem kalan Gürhan daha sonra öldü ve Kara Hitay Devleti de bundan sonra yıkıldı (Bretschneider, 1888, s. 218).

### **Kara Hitaylarda Kadının Konumu, Evlilik Müessesesi ve Sosyal Hayattaki Durumu**

Kara Hitaylarda kadınların konumu, siyasi ve sosyal hayat içerisinde etkileri, evlilikleri ve akrabalık ilişkilerindeki durumu gibi konular hakkında bilgiler eldeki mevcut kaynaklar doğrultusunda ancak Liao dönemi üzerinden sağlanabilmektedir. Nitekim Kara Hitaylarda kadının yüksek konumu geleneksel bir şekilde Liao Devleti'nden gelmekte ve bu durum her dönem etkisini korumaktaydı. Kara Hitaylarda siyasi açıdan kadının yüksek pozisyonu zaten beş hükümdardan ikisinin kadın olmasından da anlaşılmaktadır (Biran, 2005, s. 160). Bu doğrultuda kadının böyle bir konumdaki yeri, değeri ve etkisinin bu denli olmasının nedenlerini sorgulaturken, Kara Hitayların tarihsel süreç içerisinde yaşadıkları deneyimlerin de katkısını gün yüzüne çıkarmaktadır.

Uygur Devleti'nin yıkılması İç Asya'da dengelerin değişmesine ve Kırgızlar tarafından doldurulamayacak kadar büyük bir boşluğa sebep olunca yine Uygurların içinden gelen Kitanlar bu mirası devralarak Çin'in de etkisi altında bir devlet oluşturdular. Nitekim malum bölgenin Çin geleneğinden gelen kültürel yapıyı yorumlamadan yaşaması oldukça zordu. Kitanlar, Uygurların yazısından sosyal ve ekonomik faaliyetlerine kadar her yönden etkisinde bir yapı oluşturdular.<sup>22</sup> Bu doğrultuda en önemli etkilerden biri de hanedanın kadın soyunun Uygur kökenli olmasıydı ki devlet zamanla siyasi ve kültürel algısını Çin'e kaydırsa da evlilik sistemindeki bu özelliğinden asla vazgeçmedi (Xue, 2020, s. 59).

Kitanların evlilik modeli devletin yapısını da etkileyen bir özelliğe sahipti. Kitan evlilik müessesesi hem kadının pozisyonunu ortaya koymakta hem de devletin müşahhas yapısını açıklamaktadır. Bu noktada Kitanların erkek hanedan ailesi Yehlü ailesi idi ve bunlar Hsiao

---

<sup>21</sup> Cüveynî'de (II, 1988, s. 71) İmparatoriçe Pusuwan Gürhan'ın eşi olarak verilmektedir ve ismi Kuyang olarak geçmektedir. Nefsine uyarak bir erkekle münasebetinden dolayı öldürüldüğü belirtilmektedir.

<sup>22</sup> Uygurların Kitanları hangi yönde ve nasıl etkilediklerine dair geniş bilgi için bkz. (İzgi, 1977, 13-16)

(Xiao) ailesinin kadınları ile evlenmekteydiler. Aynı şekilde Yehlü kadınları da Hsiao erkekleriyle evlenirdiler (Holmgren, 1986, s. 56-57; Cha, 2005, s. 69). Bu tür bir dış evlilik modelinin iki klan arasında karşılıklı yapılması dönemin şartlarında oldukça eşsiz bir durumu ortaya koymaktaydı. Nitekim devlet ilk dönemlerde merkezi yapıyı korumak için imparatoriçe ailesinin üyelerini hanedanın erkek üyelerine karşı bir denge unsuru olarak kullandı. İlk dönem devletin hanedan içi muhalefetten dolayı yaşadığı isyanlarda kadın klanının üyeleri askeri yapının başında yer alarak devletin bir nevi sigortası konumuna yerleşti. Bu durum zaman içerisinde de olgunlaşarak evlilik müessesesinin oluşumuna ve hanedan içi denge denetim sisteminin sağlanmasına katkı sağladı (Holmgren, 1986, s. 46-47).

Hsiao ailesi olarak kaynaklarda geçen hanedanın kadınlarının klanın bu ismi 947 yılından sonra aldığı görülmektedir. Klanın bu ismi alış süreci ile ilgili birkaç görüş mevcuttur. Ancak klan isminin shen-mi/shu-lü/shih-mo/hsiao şeklinde dönüştüğü görülmektedir (Wittfogel vd. 1946, s. 237-238). Bu klan kaynaklardan anlaşıldığı üzere Uygur kökenli bir Türk kabilesiydi (Cha, 2005, s. 55).<sup>23</sup> Uygurlar, Kitanların başlangıcından beri devlet içerisinde etkin bir halde olan ve daha sonrasında hanedanın kadın kolunun temsilcisi haline gelen bir konuma erişmişlerdi (Wittfogel vd. 1946, s. 191, 237; Holmgren, 1986, s. 49). Nitekim Uygurlar, Kara Hitay Devleti'nin siyasi tarihinde de mühim bir yer işgal etmekteydi ki Yeh-lü Ta-sihih'nin ilk batıya ilerleyişi sırasında Uygurlardan aldığı destek onun kuruluş aşamasındaki faaliyetlerine büyük katkı sağlamıştı (Twitchett vd. 2008, s. 151).

Evlilik müessesesi değişik bir şekilde olan Kitanlarda Yehlü ailesinin erkekleri devamlı bir şekilde Hsiao ailesinin daha yaşlı kadınları ile evlenirken, Hsiao ailesinin erkekleri Yehlü klanının genç üyeleri ile evlenmekteydiler. Bu durum neticesinde Yehlü ailesi üstünlüğünü sürdürmekte, güç ve prestijini korumaktaydı. Burada imparatorluk klanının üstünlüğünün devamını sağlamak temel amaç edinilmişti ki olgun kadınların imparatoriçe olarak tercih edilmesi, kadın klanının erkek üyelerinin etkisini de en aza indirme de önemli rol oynamaktaydı. Hsiao desteği Liao Devleti'nin ayakta kalması için gerekliydi. Nitekim bu durum hanedanın istikrarını korumakla beraber diğer klanlar üzerindeki etkisini de artırmaktaydı. Devletin kurulduğu dönemden itibaren evlilik sistemi uygulanmaya koyulmuş ve ilk imparatoriçenin erkek kardeşlerinin soyundan gelen kadınlar Yeh-lü klanının gelinleri olmuşlardır. Bu durumu bozan tek bir istisna olmuş ve Çinli bir kadın kısa bir süreliğine imparatoriçe olabilmisti.<sup>24</sup> Ayrıca Hsiao ailesi ekonomik ve askeri açıdan da oldukça güçlüydü, çünkü bu klan Türk-Uygur kabile topluluklarından meydana gelmekteydi. Nitekim temelde devletin merkezi ve monarşik yapısı korunmakta ve imparatoriçe ailesinin üyeleri bu sistemi koruma da kilit bir role sahip olmaktadır (Holmgren, 1991, s. 81-82; Cha, 2005, s. 73).

---

<sup>23</sup> Liao Shi'de Hsiao ve Yeh-lü klanlarının akraba olduklarına yönelik bilgiler vardır ki bu bilgiler sonradan eklenmiş olduğu ispatlanmıştır. Dış evlilik geleneği üzerine kurulan sistemde ilk imparatoriçenin soyu yapılan ittifak neticesinde Xiao/Hsiao'dur. Bu isim aslında klanın aldığı bir unvan olup "imparatoriçeler" anlamına gelmektedir (Wittfogel vd. 1946, s. 237; Cha, 2005, s. 56).

<sup>24</sup> Bu durum devlet içerisinde bir krize yol açmış ve çeşitli isyanların başlamasına dahi sebep olmuştur. Hsiao klanı ile yapılan ittifakın aleyhine olan bu davranış kısa zamanda soyluların tepkisine neden olmuştu ki fethedilen tebaadan birinin sosyal piramidin en üstüne çıkması sosyal düzenin ciddi bir şekilde bozulması anlamına gelmekteydi (Cha, 2005, s. 80). Holmgren (1986, s. 48)'in görüşüne göre ise Hsiao, imparatoriçeler ailesinin genel bir adı olmakla birlikte sonraki dönemlerde bazı klanlara da bu isim verilmiştir ve tek bir klandan evliliklerin ilerlemesi durumu şüphelidir.

Kara Hitay Devleti'nde bu evlilik sistemi devam ettirildi ve Yeh-lü Ta-shih'nin eşi T'apu-yen aynı zamanda baba tarafından kuzeniydi ve Hsiao klanındandı. Yeh-lü Pusuwan ise Hsiao klanından Duolubu ile evlendi. Bu durum Liao döneminden itibaren iki klan arasındaki evlilik ilişkisinin aynı şekilde devam ettiğini göstermektedir. Yukarıda da görüldüğü üzere Hsiao ailesi Liao Devleti'nin güç ve prestijini sürdürmede çok önemli bir yere sahipti. Aynı durum Kara Hitay Devleti döneminde de devam etmiştir. Nitekim Hsiao erkekleri Kara Hitay ordusunda etkin görevlerde bulunmuş ve askeri yapının temelini oluşturmuştur. Pusuwan'ın tahttan indirilmesi olayında bir Kara Hitay generali olan Xiao Wolila'nın gücü ve yaptıkları bu durumu açıklıkla gözler önüne sermektedir. Böyle bir darbe yapacak kadar güçlü ve devleti sahiplenen konumda olmaları Hsiao klanının Kara Hitay Devleti'ndeki yerini göstermesi bakımından önemlidir (Biran, 2005, s. 162).

Kara Hitay Devleti'nde bu müşahhas evlilik modeli sonraki dönemlerde istisnalara uğramaya başladı. Burada en önemli etkenlerden biri Hsiao ailesinin üyelerinin az olmasıydı. Bir diğer etken ise bilhassa gücünün azaldığı dönemlerde oluşan başka hanedan aileleri ile evlilik yapma durumu, kız vermede de kendini gösterdi. Evlilik yoluyla siyasi ilişki ve ittifakı kurma yolu Kara Hitay Devleti'nde de uygulanmaya başladı. Çünkü Orta Çağ'ın siyasi ittifak ilişkilerinde, evlilik yolunun kullanılması kaçınılmaz bir durumdu (Wittfogel vd. 1946, s. 191, 671). Nitekim Yeh-lü Ta-shih, Karahanlı ve Harezmi prenseslerle evlendi. Ayrıca Gürhan'ın kızını Küçlüg ile evlendirmesi, Küçlüg'ün oğluna bir Kitan hanedan kızını eş olarak alması ve uzun bir direnme sürecine rağmen Semerkand hanı Osman'ın Gürhan'ın bir diğer kızı ile evlenmesi bu minvalde yapılan evliliklerdi. Yine Kitan kadınlarının siyasi ittifaklar doğrultusunda Yezd, Fars, Lur Atabegleri ile Çağatay ve İlhanlılarla evlilikler yaptıkları bilinmektedir. Ancak bunlara rağmen Hsiao soyundan gelen kadınlar hiçbir zaman Kara Hitay Devleti'ndeki konumlarından bir şey kaybetmediler ve Hsiao olmayan bir kadın hanedan içerisinde etkin olmadı (Biran, 2005, s. 162-163).

Kitan kadınlarının etkinliklerini ve ayrıca 13. yüzyıl genelinde kadınların siyasi konumlarını göstermesi bakımından Kutlug Terken ve Padişah Hatun'un faaliyetleri de oldukça kıymetlidir. Kitan asıllı olan Kutlug Terken, Kirman'da 26 yıl gibi uzun bir süre yöneticilik yapmıştır (1257-1283). Onun döneminde bölgedeki imar ve iskân faaliyetleri artmış ve devlet başta Moğollar olmak üzere siyasi ilişkiler bakımından oldukça etkin bir dönem yaşamıştır (Kirmânî, 1328, s. 37-38; Ahmed Ali Han Vezîrî Kirmânî, 1340, s. 351; Üçok, 1981, s. 100; Solmaz vd. 2011, s. 308; Gençtürk, 2016, s. 98). Aynı şekilde Kutlug Terken'in kızı Padişah Hatun da önce İlhanlı sarayında Abaka'nın eşi olmuş, daha sonra da Geyhatu ile evlenmiş (Kirmânî, 1328, s. 71; Üçok, 1981, s. 103-104; Gençtürk, 2017, s. 68) ve Padişah Hatun, kocası tarafından Kirman'ın yöneticisi olarak atanmıştır (Üçok, 1981, s. 105; Spuler, 1987, s. 99). Mücadeleli bir taht serüveni yaşayan güçlü ve âlim bir kadın olan Padişah Hatun, üvey kardeşinin hanımı tarafından öldürülmüş ve Kutlughanlar bundan sonra eski gücünü kaybetmiştir (Kirmânî, 1328, s. 76-77; Gençtürk, 2017, s. 76). Bu iki Kara Hitay asıllı kadın hükümdarın hem faaliyetleri hem de dönemin koşullarında kurmuş oldukları siyasi ilişkiler vasıflı bir yönetici geleneğin devamı olarak Kitan hanedanını temsil etmişlerdir.

Kara Hitay dönemi yönetici kadınların siyasi ve sosyal hayattaki etkileri görüldüğü üzere oldukça fazlaydı. Bunun yanı sıra Kitan toplumunun sosyal hayatı içerisinde kadının durumu hakkında da çeşitli bilgiler mevcuttur. Bu bağlamda öncelikli olarak İslam kaynakları Kitan kadınlarının zina yaptıklarını ve Yeh-lü Ta-shih'nin zinayı yasaklamadığını aktarırlar

(İbnü'l-Esîr, XI, 1989, s. 84). Ayrıca kadının toplumda paylaşımına açık olduğu yönünde bilgiler de verirler. Biran (2005, s. 164) bu durumu kadınların evlenmeden önceki hayatları hakkında kabul edilebilir bir durum olarak görerek, Pusuwan'ın gizli ilişkisinin neticelerini gösterip evlilikten sonra böyle bir şeyin olamayacağını ileri sürmektedir. İbn'ül-Esîr verdiği bilgide Gürhan'ın olumlu meziyetlerini sayar ve özellikle de idarecilik yönünü anlatır, en sonunda ise "ancak zinaya mani olmaz ve onu kötülemezdi" der. Burada İbn'ül-Esîr, Kitan geleneklerinden bahsetmemekle birlikte Kara Hitayların geldiği bölgedeki idari uygulamalarına atıf yaparak bir değerlendirme yapmaktadır. Buradan genel bir kanaatin çıkması güç olmakla birlikte, Dannel (1983, s. 228)'in de vurguladığı gibi bu durumun Kitanlara Budizm'den gelen Tantric bir spirüel cinselliğin etkisi olabileceği düşünülmektedir.

Kitan kadınlarının sosyal hayatları hakkında ve edepleri ile ilgili Marco Polo (2004, s. 271-272) ise onların temiz, alçak gönüllü, erdemli, raks dahi etmeyen, gelene geçene bakmayan, eğlence meclislerine gitmeyecek kadar iffetli olduklarından bahseder. Ayrıca ailelerinin yanında yaşadıklarını, erkek kardeşleri dâhil kimselerle çok yan yana gelmedikleri, evlerinde el işlemleri ile uğraştıklarını ve başlarına taktıkları bir şeyden dolayı yüzlerini yukarıya kaldırmadan yürüdüklerini aktarır. Yine evlenme durumunda kızın bakire olmasına çok önem verdiği ve bu hususun kız ailesinin taahhütü ile ve bazı ritüellerin yapılması neticesinde gerçekleştirildiğini aktarır. Netice itibarıyla Çin'den Türkistan'a ve Horasan'a kadar yayılan bir kültürde farklı özelliklere haiz toplumların yaşadığı düşünüldüğünde sosyal hayat yönünden tek tip bir yapıdan bahsedilmesi oldukça güçtür.

### **Sonuç**

Kitanlar Moğol asıllı ancak Çin kültürü altında değişim geçirerek bozkır ve yerleşik hayat arasında kendilerine has bir sosyo-kültürel yapı oluşturabilmiş Asya'nın önemli topluluklarından biridir. Kitan kurumsal yapısı araştırmacılar tarafından bilhassa Çin kültürü altında değerlendirilse ve bu durum büyük oranda doğru olsa da Uygur kimliğinin etkisini yadsımak, noksan bir değerlendirmeye sebep olacaktır. Bu durumun en önemli göstergesi ise Kitanlarda başından beri etkin olan hanedanın kadın kolunun etkisi ve yaptıklarıdır. Kadın elitlerin şahsi özelliklerinin yanı sıra ailevi konumları ve Kitan sosyal hayatında bilhassa kabileler içi denge açısından aldıkları pozisyon, devletleşme sürecinin başından itibaren merkezi yapının temel dinamiği olmalarını sağlamıştır. Bu doğrultuda Uygur kültür çevresinin Kitanlara taşınması da sağlanmış ve nihayetinde kadınlar siyasal erkin ortak paydası olmuşlardır.

Kara Hitaylar geleneksel Çin tarih yazımında Batı Liao olarak adlandırılmaktadır. Tarihçiler bu durumu yalnızca Kuzey Çin'in belli bölgelerinde yapmış oldukları hâkimiyet dönemine atfen söylemezler, Kitanları, Çin'in bir parçası ve Kara Hitayları da bunun batıdaki kolu olarak görürler. Bu durum bilhassa onların Orta Asya'ya göçlerine rağmen geldikleri bölgede kendi kimliklerini korumalarından dolayı da ifade edilmektedir. Nitekim Kara Hitay Devleti başlangıçta bu duruma uygun hareket etmiş olsa da sonrasında evlilik müessesesindeki değişikliklerle bölgenin ve şartların etkisinde kalmaktan kaçınamamışlardır. Kara Hitaylara yönelik Çin kültür çevresinde kaldıklarına yönelik değerlendirmenin odağında ise daha çok dini yapının Orta Asya'da da devam ettirilmesi yatmaktadır. Nitekim Kitanlar Müslüman bir bölgede eski dinlerine sadık kalmayı tercih etmişlerdir. Bu durumun ise eldeki veriler doğrultusunda yalnızca tek bir sebep üzerinden yani Çin kültür çevresinin baskınlığından dolayı olduğu yönünde bir açıklama yapmak oldukça zordur. Ancak buna rağmen Kara Hitaylarda beş hükümdardan

ikisinin kadın yönetici olması ve uzun bir süre de devleti etkin bir şekilde yönetmeleri Kitan kadın yönetici geleneğinin oldukça sıkı bir şekilde devam ettirildiğini göstermektedir.

Kitan geleneksel kadın algısının sadece yönetici sınıf üzerinden değerlendirilmesi elbette mümkün değildir. Kadınların toplumsal hayattaki konumu da aslında devlet idaresindeki kadın varlığını belirleyen diğer önemli bir faktördür. Bu minvalde toplumda bilhassa evlendikten sonra elde ettiği sorumluluk Kitan sosyal hayatının kadına yüklediği bazı gereklilikleri ortaya koymaktaydı. İslam kaynaklarında Kitan toplumundaki kadınların bilhassa ahlaki yönden değerlendirilmesi olumsuz olsa da onların yöneticilik vasıfları takdir edilecek kayıtlara kadar varmaktaydı. Ayrıca ahlaki değerlendirmeler değişken olmakla birlikte Moğol kaynaklarında Kitan kadınların ahlaki hassasiyetlerine de övgüler dizildiği görülmektedir. Kabile yaşamından Çin'de baskın yerleşik kültüre uyum sağlayan ve dahi sonrasında Türk Uygur kültür çevresinden etkilenen Kitan sosyal hayatı ve bunun içinde kadının konumu farklı birçok dinamiğin etkisinde değerlendirilmesi gereken bir husus olarak durmaktadır.

#### **KAYNAKÇA**

- AHMED ALİ HAN VEZİRİ KİRMÂNÎ. 1340. *Târîhî Kirmânî (Sâlâliyya)*. (tsh. Muhammed İbrahim Bâsitânî Pârizî). Tahran: İntişârât-ı İbn Sinâ.
- AHMED B. MAHMUD. (2011), *Selçuknâme*. (haz. Erdoğan Mercil). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- AYAN, E. (2007). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- BARTHOLD, V. V. (1990). *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*. (nşr. Hakkı Dursun Yıldız). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- BEYÂNÎ, Ş. (2018). *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*. (çev. Mustafa Uyar). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- BIRAN, M. (2005). *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History Between China and the Islamic World*. New York: Cambridge University Press, 2005.
- BIRAN, M. (2015). "The Qara Khitai", *Asian History*, Oxford Research Encyclopedia of Asian History. (ed. David Ludden). New York: Oxford University Press: 6-21.
- BIRAN, M. (2016). "Kara-Khitai Khanate (Western Liao)". *The Encyclopedia of Empire*. (ed. John MacKenzie). Wiley-Blackwell: 1-2.
- BRETSCHNEIDER, E. (1888). *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources (Fragments Towards The Knowledge of The Geography and History Of Central and Western Asia From the 13th to the 17th Century)*. I, Londra.
- BUNDÂRÎ. (1999). *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*. (çev. Kıvameddin Burslan). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- CHA. G. (2005). *The Lives of The Liao (907-1125) Aristocratic Women*. Tucson: The Graduate College the University of Arizona. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- CÛZCÂNÎ. (1328). *Tabakât-ı Nâsirî*. I-II, (nşr. Abdülhayy Habîbî Kandahârî). Kandahar.



- CÜVEYNÎ, Alâeddin Ata Melik (1998). *Tarih-i Cihangüşa*, I-III, (çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- D'OHSSON, A. C. M. (2014). *Moğol Tarihi*. (hzl. Ekrem Kalan). İstanbul: IQ Sanat Yayıncılık.
- DUNNELL, R. W. (1983). *Tanguts and the Tangut State of Ta Hsia*. New Jersey: Princeton University. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- EL-CÛZCÂNÎ. Minhâc-ı Sirâc. (2016). *Tabakât-ı Nâsirî Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*. (çev. Mustafa Uyar). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- EL-HÜSEYNÎ. Şadrüddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali. (1999). *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*. (çev. Necati Lugal). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- EN-NARŞAHÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer. (2013). *Târîh-i Buhârâ*. (Farsçadan çeviren Erkan Göksu). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ERDOĞAN, C. (2020). *Harezşahlar. Anuştegin'den Celâleddin'e*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- ERGÜN, G. (1961). *Karahitay Devleti (Hsi-Liao)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mezunşyet Tezi, İstanbul.
- FRANKE, H. (2008). "Chin Dynasty". *The Cambridge History of China*. VI, *Alien regimes and border states, 907-1368*. (ed. Denis Twitchett-John K. Fairbank). New York: Cambridge University Press: 215-320.
- FRANKE, H. (2017). "Kitan ve Cürçenler: Mançurya Ormanlarının Sakinleri". *Erken İç Asya Tarihi*. (derleyen Denis Sinor, çev. İsenbike Togan). İstanbul: İletişim Yay: 538-553.
- GENÇ, R. (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- GENÇTÜRK, C. (2016). "Kutlughanlılarda Kadın Bir Nâibe: Kutlug Terken Hatun", Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, V(Ek Sayı): 97-112.
- GENÇTÜRK, C. (2017). "Kirmân'da Saltanat Süren Kadın Bir Hükümdar: Savvetüddîn Padişâh Hatun". *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. III/1: 65-82.
- GOLDEN, P. B. (1990). "The Karakhanids and Early Islam". *The Cambridge History of Early Inner Asia*. (ed. Denis Sinor). Cambridge University Press: 343-370.
- HÂNDMİR. (1353). *Tarihî Habib'el-Siyer fi Ehbarı Efradı Beşer*. I-II, (nşr. Muhammed Debir Siyaki). Tahran: Hayyam.
- HAO, S. (2018). "Studies on the Khitan Liao from the Perspective of Inner Asian History: Review Essay". *Eurasian Studies English Edition*. (ed. Yu Taishan- Li Jinxiu). IV, Asia Publishing Nexus: 394-410.
- HOLMGREN, J. (1991). "Imperial Marriage in the Native Chinese and Non-Han State, Han to Ming". *Marriage and Inequality in Chinese Society*. (ed. Rubie S. Watson-Patricia Buckley Ebrey). University Of California Press: 58-96.

- HOLMGREN, J. (1986). "Marriage, kinship and succession under the Ch'i-tan rulers of the Liao dynasty (907-1125)". *T'oung Pao*. 72(1/3): 44-91.
- HUNKAN, Ö. S. (2011). *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- İBN İSFENDİYAR. (TARİHSİZ). *Tarih-i Taberistan 613/1216*. II, (tsh. Abbas İkbâl Aştıyanî). Tahran: Kitabhane-i Haver.
- İBNÜ'L-ESÎR. (1989). *el Kâmil fi't-Tarih*. I-XII, (çev. Abdülkerim Özeydın). İstanbul: Bahar Yayınları.
- İZGİ, Ö. (1977), "Kuruluş Devrinde Uygurların Kitanlar'a Tesirleri ve Uğur, Gazne, Kitanlar Arasındaki Münasebetler". *İÜEFTEĞ*, 7-8: 7-16.
- KANE, D. (2013). "The Great Central Liao Kitan State". *Journal of Song-Yuan Studies*. XLIII: 27-50.
- KÖYMEN, M. A. (1947). "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilasası". *AÜDTCF*. V/2: 159-186.
- KÖYMEN, M. A. (1951). "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I, Münşeat Mecmuâları". *DTCFD*. XIII/4: 537-648.
- KÖYMEN, M. A. (1991). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri)*. V, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- MAR'ASÎ. Mir Seyyid Zayirüddîn bin Seyyid Nasırüddin. (1966). *Târîh-i Taberistan ve Rûyân ve Mâzenderân*. (nşr. M. Hüseyin Tesbihi, Mukaddime, Muhammed Cevad Meskur). Tahran: İntişârat-ı Şerkî.
- MARCO POLO. (2004). *Dünyanın Hikaye Edilişi Harikalar Kitabı*. (çev. Işık Ergüden-Z. Zühre İlkelen). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- MAY, T. (2021). *Moğol İmparatorluğu*. (çev. Ülke Evrim Uysal). İstanbul: Kronik Yayınları.
- MÎRHÂND. Mîr Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh. (1339). *Târîh-i Ravzatü's-Safâ*. IV, Tahran: Merkez-i Hayyam-ı Piruz; (2015). *Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*. (çev Erkan Göksu). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- NÂSİREDDÎN MÜNŞÎ KİRMÂNÎ. (1328). *Sımtü'l-ulâ li'l-Hazreti'l-'ulyâ, der Târîh-i Karâhitâiyân-i Kirmân*. (tsh. Abbâs İkbâl Aştıyanî).
- ÖZGÜDENLİ, O. G. (2013). *Selçuklular*. I, İstanbul: İsam.
- ÖZKUZUGÜDENLİ, O. G. (1994). *Sultan Sencer ve Kara-Hitaylar Katavân Savaşı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi).

- PRİTSAK, O. (1997). "Kara-Hanlılar". *İA*. VI, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 251-273.
- RAŞİD AL-DÎN FAZLALLÂH. (1999). *Câmi Al-Tavârîh*. II/5, (haz. Ahmed Ateş). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- RAŞİD AL-DÎN FAZLALLÂH. (2014). *Câmi'üt-Tevârîh (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*. (çev. Erkan Göksu- H. Hüseyin Güneş). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- RÂVENDÎ. (1999). *Râhat-Ûs-Sudûr ve Ayet-Ûs-Sûrûr*. (çev. Ahmed Ateş). I, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- REŞİDÜDDİN FAZLALLAH. (1389). *Cami'ü't-Tevârih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)*. (tsh. Muhammed Ruşen). Tahran: Merkezî Pejuheşî Miras Mektub.
- SALMAN, H. (2014). "Katavân Savaşı'nda Karlukların Rolü". *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. I/2: 69-77.
- SINOR, D. (1995). "Western Information on the Kitans and Some Related Questions". *Journal of the American Oriental Society*. CXV/2: 262-269.
- SINOR, D. (1998). "The Kitan And The Kara Khitay". *History of Civilizations of Central Asia, IV: The Age of Achievement: AD 750 to the End of the Fifteenth Century, Part One: The Historical, Social and Economic Setting*. (ed. M. S. Asimov, C. E. Bosworth). Paris: UNESCO Publishing: 227-242.
- SOLMAZ, S.- SERTKAYA, P. (2011). "Kutlughanlı Hanedanlığı'nda Terkenlik". *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. VI: 301-316.
- SPULER, B. (1987). *İran Moğolları. Siyaset, İdare ve Kültür. İlhanlılar Devri 1220-1350*. (çev. Cemal Köprülü). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- TAŞAĞIL, A. (2001). "Karahıtaylar". *DİA*. XXIV, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları: 415-416.
- TWITCHETT, D.-TIETZE, K.-P. (2008). "The Liao", *The Cambridge History of China*. VI, *Alien regimes and border states, 907-1368*. (ed. Denis Twitchett-John K. Fairbank). New York: Cambridge University Press: 43-153.
- ÜÇÖK, B. (1981). *İslam Devletlerinde Türk Nâibeler ve Kadın Hükümdarlar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Dsi Basım ve Foto Matbaası.
- VÁSÁRY, I. (2007). *Eski İç Asya'nın Tarihi*. (çev. İsmail Doğan). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- WITTFOGEL, K.-A-SHÊNG, C. F. (1946). *History of Chinese Society, Liao, 907-1125*. Philadephie: The American Philosophical Society.
- WRIGHT, D. C. (2005). *From War to Diplomatic Parity in Eleventh-Century China Sung's Foreign Relations With Kitan Liao*. Leiden-Boston: Brill.

XUE. C. (2020). *Constructions of Liao (907-1125) Dynastic Identities in Eastern Eurasian Context, 900-1100*. Birmingham: Department of History College of Arts and Law University of Birmingham. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

### **EXTENDEN ABSTRACT**

Khitan existed in Manchuria, China and finally in Central Asia under the identify of Qara Khitai. The actual establishmnet of the state was completed in the ninth century when Aboji of the Yeh-lu family took over. Female rulers have been in an active position among the Khitans since the founding of the state. Indeed, Aboji's wife, Empress Ch'un-ch'in, took control of the administration after her husband's death. Again, regents such as Ch'eng-t'ien, Nou-chin, Jen-i, and Wen, among the Khitan princesses, were important dynastic female rulers who were active in the administration. When the Khitans were weakened by the pressure of the Jurchen, Ta-shih of the Yeh-lü family migrated westwards in 1124 with a garrison of about twenty thousand people and formed the State of Qara Khitai.

Yeh-lü Ta-shih, who took advantage of the condition of the period in his favour, made Balasagun his centre and dominated Kashgar, Khoten, Beshbalik and Transoxiana regions. Thus, the Qara Khitays, who occupied a strategic position between the east and the West, dominated the whole region after the 1141 Qatawan War. Gür Khan's ability to maintain the institutional Chinese and Khitan structure, as well as the fact that he acted by determining the political and social conditions of the region they came from, played a major role in the state reaching such power. An important factor in the aforementioned structural situation was the effective position of female administrators.

After the death of Yelü Ta-shih, his wife T'a-pu-yen (Kan-t'ien) served as regent to Yeh-lü I-lieh and ruled the state for eight years. During her reign, relations with the Khwarezmshah and the Jinns attracted attention. T'a-pu-yen, who ruled like a Gür Khan as mentioned in Islamic sources, beyond acting as a regent for his son Yilie, ensured the continuation of the power of the state by protecting the state from the dangers developing in the east and West directions after Ta-shih.

It is seen that T'a-pu-yen's son Yelü Yilie and his daughter Yelü Pusuwan played a role in the process called middle period of Qara Khitays. During the Yilie period, the events developing in the west and especially the first phase of relations with the Khwarezmshahs took place. However, Yilie dies suddenly and his children are minors. At this point, Gür Khan's sister, Princess Pusuwan, ascend to the throne of Qara Khitai. Even the existence of such a situation shows that Pusuwan has a unique position in the history Qara Khitai. As a matter of fact, it is thought that this power comes from her father-in-lawi the famous General Xiao Wolila.

It is observed that tge Empress intervned in the events in Khorasan during her first period and Qara Khitays dominated Balkh and Andhud by taking advantage of disorder created by the Oghuz. During the reign of Empress Pusuwan, as a result of Khwarezmshah Il Arslan's failure to pay taxes, the Khitays prepared a large army and crossed the Amu Darya in 1170-71. This campaign result in Il Arslan falling ill and returning, and Qarluk amir Ayyar Beg being taken prisoner. Also during this period, the empress tried to intervene in the internal affairs of the Khwarezmshahs. However, as a result of some developments, the Khwarezm policy of the

Qara Khitays was disrupted for a certain period. In the east, with the Naiman and Qangli tribes being annexed to the Jin Kingdom, it can be seen that the Qara Khitays moved away from being a preferable administration. However, it is still seen that Pusuwan intervened in the internal affairs of the neighboring states of the period with the administrative system she established and her espionage activities. The end of Empress Pusuwan was caused by a scandal in the Kara Khitay palace. As a matter of fact, Pusuwan's forbidden love affair with her brother-in-law was heard by Pusuwan's father-in-law and he killed both of them.

The position of women in political and social life in the Qara Khitays can be followed from sources belonging to the Liao State period due to the lack of sources in this period. At this point, the Khitan marriage model was particularly specific and was continued by the Qara Khitays. The male members of the Khitan dynasty were from the Yeh-lü clan, while the female members were from the Hsiao family of Uyghur origin, and Yeh-lü men married older women of the Hsiao family, while Hsiao family men married younger women of the Yeh-lü family. While this situation maintained the balance within the state, it also reduced the influence of the male members of the female clan within the dynasty.